

विवाह संस्थेतील सद्यकालीन स्थित्यंतर

प्रा.डॉ. मनीषा जगन्नाथ झोंबाडे*

सहाय्यक प्राध्यापक मराठी विभागप्रमुख,
शिवाजी महाविद्यालय, मोरुड ता. जि. लातूर

प्रा. डॉ. दत्तात्रय प्रभूराव मुंढे**

समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
अॅड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय, आष्टी ता. आष्टी जि. बीड.

प्रस्तावना:-

समाजाचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे समाजशास्त्र अशी समाजशास्त्राची ढोबळ व्याख्या केली जाते. मग प्रश्न पडतो की समाज म्हणजे काय? हा शब्द समाजशास्त्रात वारंवार वापरला जातो. समाज ही एक अमूर्त संकल्पना आहे. ती दिसत नाही. तर मग समाजाचा अभ्यास करायचा म्हणजे काय तर समाजातील ज्या व्यक्ती आहेत त्यांच्या परस्पर संबंधाचा अभ्यास करणे होय. व्यक्ति - व्यक्ति, व्यक्ति आणि समूह आणि समूह - समूह यांचा अभ्यास करणे म्हणजे सामाजिक संबंधाचा अभ्यास. हे सामाजिक संबंध स्थिर स्वरूपाचे नसतात. त्याचे नेहमी स्थित्यंतर (Transformation) होत असते. म्हणजे साध्या शब्दात ते संबंध नेहमी बदलत असतात. आपण पाहतो की बदल हा समाजाचा स्थायीभाव आहे. गुहेत राहणारा अर्धनग्न माणव आज 100 मजली इमारतीत सुटा - बुटात राहात आहे. हा झाला आपणास दिसणारा बाह्य बदल. परंतु त्याचप्रमाणे समाजाची संरचना आणि कार्य यामध्येही काळानुसार बदल होत असतात. व्यक्तीची किंवा समाजाची मूल्ये, परंपरा, प्रथा, नियम, कायदे आणि आचार - विचार यामध्ये नेहमी बदल होत असतात. यातून समाजाच्या संरचनेत, व्यवस्थेत आणि कार्यात बदल किंवा स्थित्यंतर घडून येत असते.

सामाजिक संस्थेचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे समाजशास्त्र अशीही समाजशास्त्राची व्याख्या केली जाते. समाजशास्त्रात 7 प्रकारच्या सामाजिक संस्थांचा अभ्यास केला जातो. यामध्ये कुटुंब संस्था, विवाहसंस्था, अर्थसंस्था, धर्मसंस्था, राज्यसंस्था, स्तरीकरण आणि शिक्षणसंस्था यांचा समावेश होतो. या सर्वच सामाजिक संस्थेत सद्यकाळात तीव्र गतीने स्थित्यंतर होत आहे. त्याची कारणे अनेक आहेत. तरी आपण येथे फक्त अभ्यासविषयाच्या दृष्टीने विवाह संस्थेतील सद्यकालीन स्थित्यंतराचा अभ्यास समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून करणार आहोत, तो खालील प्रमाणे आहे.

मुख्यशब्द:

विवाहसंस्था, विवाह, स्थित्यंतर

शोधनबंधाची उद्दिष्टे:-

1. विवाह ही संकल्पना समजून घेणे.
2. विवाह पद्धतीतील स्थित्यंतराचा अभ्यास करणे.
3. विवाहाच्या सद्यकालीन प्रकारांचा अभ्यास करणे.
4. बदलत्या विवाह प्रकाराची पार्श्वभूमी समजून घेणे.
5. बदलत्या विवाह स्थित्यंतराचा समाजावर होणारा परिणाम अभ्यासाने.

शोधनिबंधाची गृहितके:-

1. विवाहसंस्थेतील बदलास आधुनिकीकरण, खाजगीकरण, औद्योगिकरण आणि वाढता व्यक्तीवाद कारणीभूत आहे.
2. बदलत्या विवाह प्रकारांची सद्यकालीन गती तीव्र आहे. विवाहाच्या पद्धती बदलत आहेत.
3. वधुवर निवडीचे नियम अधिक शिथिल होत आहेत.
4. विधवा, विधुर, प्रेम यासारख्या विवाह प्रकाराला समाजाची मान्यता मिळत आहे.

संशोधनपद्धती:-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम सामग्रीचा उपयोग करण्यात आलेला आहे. यामध्ये पुस्तके, संदर्भग्रंथ, मासिके आणि वर्तमानपत्रातील संपादकीय लेख याचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

विवरण आणि स्पष्टीकरण:

सामाजिक स्थित्यंतर म्हणजे काय?

1. Social Transformation means Social Change. Social change refers to changes in the way of society is organized the benefits and practices of the people who live in the society.
2. Social Transformation is the process by which an individual alters the socially ascribed social status of their parents into a socially achieved status for themselves.
3. However another definition refers to a large social change as in culture reforms or transformation. The first across with the individual and the second with the social system.

विवाह संस्थेतील प्रचलित स्थित्यंतर:-

व्यक्तीच्या किंवा समाजाच्या अन्न, वस्त्र आणि निवारा या मूलभूत गरजा आहेत हे आपण बऱ्याच वर्षांपासून पाठ्यपुस्तकातून शिकलो. त्यामध्ये आज अनेक गरजांची भर पडलेली आहे. अशीच एक मूलभूत आणि प्राथमिक गरज म्हणून कामवासणापूर्ती ही स्त्री-पुरुषाची एक महत्त्वाची गरज आहे. या गरजपूर्तीने समाजाची अनेक उद्दिष्टे साध्य होतात. उदा. समाजाला नवीन सभासद मिळतात. ही समस्या सोडविण्यासाठी समाजसंमत शरीरसंबंधांना विवाहाच्या चौकटीत बसविण्यात आले. पूर्वीपासून भारतात अनेक जाती - जमाती, धर्म, संप्रदाय, यांनी विवाहसंबंधी नियम तयार केले. शासनाने विवाहसंबंधी नियमांना कायद्याचे स्वरूप प्राप्त करून दिले. परंतु आज प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या एकविवाह, बहुविवाह यामध्ये बदल घडून आला आहे. अशाच काही सद्यकालीन विवाहपद्धतीवर मी या ठिकाणी प्रकाश टाकणार आहे.

1. **करार विवाह:-** सद्यकालीन नागरी जीवनात रुजू होत असणारा हा नवीन विवाह प्रकार आहे. याला कंत्राट विवाह असेही म्हटले जाते. या विवाह प्रकारात स्त्री-पुरुष काही विशिष्ट काळासाठी एकत्रित येऊन विवाहबद्ध होतात. म्हणजे या विवाह प्रकारात 'काळ आणि वेळ' ही निश्चित केलेली असते. दोघांना या कालावधीत काही अधिकार व कर्तव्ये पार पाडावी लागतात. यामध्ये काही शर्ती आणि अटीचीही पूर्तता दोघांना करावी लागते. विशिष्ट कालावधी संपल्यावर संबंधित विवाहित जोडपे विभक्त होऊ शकतात, किंवा परत नवीन करार करू शकतात. परंतु येथे या विवाह प्रकाराचा फायदा एक आहे की एकमेकांचे स्वभाव जुळले नाहीत तर आयुष्यभर एकत्र रहायची गरज नसते. आणि तोटा हा आहे की दोघांना मुले झाली आणि ते दोघे विभक्त झाले तर अपत्यांच्या पालनपोषणाचा प्रश्न निर्माण होतो.
2. **आंतरजातीय विवाह:-** आंतरजातीय विवाह म्हणजे दोन वेगवेगळ्या जातीमधील स्त्री अगर पुरुष विवाह बंधनाने एकत्र बांधले जातात. विशेषतः भारत सरकारने 1955 च्या विवाह कायद्याने अशा प्रकारच्या विवाहाला मान्यता दिलेली आहे. विवाहाचे वाढते वय, शिक्षण, आधुनिकीकरण, नागरीकरण, औद्योगिकरण व वाढता व्यक्तीवाद यामुळे या विवाहाचे प्रमाण सध्यकाळात वाढत आहे.

3. **प्रेम विवाह:-** सद्यकालीन समाजात सर्वात प्रसिद्ध आणि सर्व स्तरापर्यंत पोहोचलेला विवाह प्रकार म्हणजे प्रेम विवाह. दळणवळणाची साधने, शिक्षण, समाजामध्ये यामुळे स्त्री-पुरुषांना एकमेकांशी संपर्क साधने सोपे झाले आहे. संपर्कातून ओळख, ओळखीतून विचारांची देवाणघेवाण, त्यामधून एकमेकांविषयी आकर्षण यामधून प्रेमसंबंध जुळून येत आहेत. असे प्रेमसंबंध जुळलेली जोडपी एकमेकांसोबत आयुष्यभर राहण्याचा निर्णय घेऊन विवाह करतात. अशा विवाहाला प्रेम विवाह असे म्हणतात. इतर सर्व विवाहप्रकारापेक्षा प्रेमविवाहाचे प्रमाण शहरी व ग्रामीण दोन्ही समुदायात वाढत असल्याचे निदर्शनास येत आहे. समाजाचा निकोप वाढीसाठी हा विवाह प्रकार चांगला आहे. परंतु लग्नापूर्वीचे आयुष्य आणि लग्नानंतरचे आयुष्य यामध्ये जमीन असमानाचा फरक असतो. दोघांपैकी एकालाही चरितार्थाचे चांगले साधन उपलब्ध नसले तर दैनंदिन गरजा भागवताना अशा जोडप्यांना अडचणी येऊ शकतात त्यामुळे प्रेमविवाह केला तर तो आंधळेपणाने न करता एक डोळा किमान उघडा ठेवून प्रेम केले तर पश्चातापाची वेळ येत नाही.
4. **समलिंगी विवाह:-** समलिंगी विवाह म्हणजे दोन समान लिंगाच्या व्यक्तींमधील घडून आलेला विवाह होय. उदाहरणार्थ दोन पुरुषांमधील विवाह किंवा दोन स्त्रियांमधील विवाह. भारतात या विवाहाला न्यायालयाने मान्यता नाकारली आहे. जगातील अनेक देशांमध्ये समलैंगिक विवाह करणे हा कायदेशीर गुन्हा नाही. परंतु अनेक देशांनी समलिंगी विवाहाला कायद्याने अधिकृत दर्जा दिलेला नाही. या संदर्भात LGBTQIA ही संकल्पना काय आहे हे समजून घेणे हे या विवाह प्रकाराच्यासाठी आवश्यक आहे. विविध लोकांना संबोधित करण्यासाठी यातील आद्यअक्षरांचा वापर येथे केलेला आहे. हा शब्द समलिंगी समुदायाचा निर्देश करतो. यामध्ये L म्हणजे लेस्बियन आणि G म्हणजे गे. याशिवाय यात BTQIA इत्यादी अक्षरे एका विशिष्ट समुदायाबद्दल वापरली आहेत. L. L म्हणजे लेसबियन. या वर्गात अशा महिलांचा समावेश होतो, ज्यांचं केवळ महिलांकडे आकर्षण असतं. G. G म्हणजे गे. या वर्गात अशा पुरुषांचा समावेश होतो जे केवळ पुरुषांकडे आकर्षित होतात.

B. B म्हणजे बायोसेक्सुअल. या वर्गात अशा लोकांचा समावेश होतो जे स्त्री आणि पुरुष दोघांकडेही लैंगिक दृष्ट्या आकर्षित होतात.

T. T म्हणजे ट्रान्सजेंडर. यामध्ये अशा लोकांचा समावेश होतो जे कोणत्याही लिंगाद्वारे पारिभाषित केलेले नाहीत. या श्रेणीतील लोक जन्मतःच असे असतात.

Q. Q चा अर्थ क्वीअर आहे. ज्यांना स्वतःची ओळख पटू शकलेली नाही अशा लोकांचा यात समावेश होतो. असे लोक अजूनही त्यांची शारीरिक इच्छा ठरवू शकत नाहीत.

I. I म्हणजे इंटरसेक्स. हे असे लोक आहेत ज्यांना अनुवंशिक समस्यामुळे पुरुष किंवा स्त्री म्हणून पारिभाषित केले जाऊ शकत नाही.

A. A म्हणजे एसेक्सुअल किंवा अलैंगिक. हे असे लोक आहेत ज्यांना लैंगिक आकर्षण कमी आहे आणि ते रोमँटिक नाहीत.

५) लिव्ह इन रिलेशनशिप:-

“Live in Relationship म्हणजे विवाह न करता एक स्त्री व एका पुरुषाने विवाहित स्त्री-पुरुषाप्रमाणे एकत्रित राहणे होय.” अनेक वेळा विवाह जुळवताना पालकांचा नको एवढा हस्तक्षेप असतो. तो टाळण्यासाठी आणि एकमेकांना आजमावून पाहण्यासाठी हा मार्ग काही जोडपी पत्करतात. पुढे त्यांना एकमेकांची सोबत आवडली, विश्वास वाटला तर विवाह करतात.

परंतु Live in Relationship च्या काळात अपत्य प्राप्ती झाली तर त्याचे काही कायदेशीर प्रश्न निर्माण होतात. तसेच वारसा, स्त्रीच्या चरितार्थ असेही प्रश्न निर्माण होतात. विशेष म्हणजे या नात्याला कायद्याने संरक्षण नाही, आणि सरकारचा यावर अंकुषही नाही.

६) द्वितीय विवाह किंवा पुनर्विवाह:-

भारतीय समाजात सद्यकाळात विवाह पद्धतीत अमुलाग्र स्थित्यंतर होत आहे. एखाद्या स्त्री वा पुरुषाने पहिला विवाह झाला असताना दुसरा विवाह करणे म्हणजे द्वितीय विवाह होय. समाजात अनेक कारणामुळे स्त्री - पुरुष द्वितीय विवाह किंवा पुनर्विवाह करताना आढळतात. यामध्ये बऱ्याचदा स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे द्वितीय विवाह करण्याचे प्रमाण जास्त आहे. आजारी पत्नी,

कामजीवनातील थंड प्रतिसाद, विजोड विवाह, बालविवाह इत्यादी या विवाह प्रकाराच्या पाठीमागे कारणे आहेत. हा विवाह प्रकार चांगला की वाईट हे सांगणे समाजशास्त्राचे कार्य नाही. फक्त समाजात असे विवाह आढळून येतात याचा अभ्यास करणे एवढे आपल्या विषयाचे कार्य आहे.

सारांश:-

सामान्यपणे वरील विवाह प्रकार सद्यकालीन समाजात आढळून येतात. परिवर्तन होताना समाजात अनेक घटना आणि घडामोडी घडत असतात. समाजशास्त्राचा अभ्यास म्हणून त्याचे बारीक/सूक्ष्म निरीक्षण करणे आपले काम आहे. पूर्वीच्या विवाहप्रकारात वरील विवाह प्रकार बसत नाहीत. अनेक बदलाचा परिणाम म्हणून समाजातील काही लोकांच्या आवडी-निवडी, व्यवसाय, शिक्षण यात बदल झाला. त्याचा परिणाम म्हणून पारंपारिक विवाह पद्धतीला हादरे बसू लागलेले आहेत. Live in Relationship आणि Gay-Lesbian विवाह प्रकार नवीन आहेत. काही उच्चभू, नागरी समाजात त्याचे प्रमाण वाढत आहे. परंतु इतर सर्व विवाह प्रकार कमी-अधिक प्रमाणात सर्व समाजात आढळून येतात. समाजातील स्त्री-पुरुषांच्या लैंगिक वर्तनाचे निर्धारण करण्यासाठी विवाह पद्धतीच्या प्रकारात हा आलेला बदल आपणाला आज ना उया स्वीकारावाच लागेल असे म्हणावे लागते. एवढे बोलून माझा लेखप्रपंच थांबवतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची:-

- ✦ सुरेंद्र ठाकूर आणि श्वेतांबरी कनकदंडे, 'सामाजिक संस्था', विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद प्रथम आवृत्ती 2019.
- ✦ पी. के. कुलकर्णी, 'प्रारंभिक समाजशास्त्र' विद्या प्रकाशन रुईकर रोड महाल, नागपूर. प्रथमावृत्ती - २००४.
- ✦ भोईटे, बोंबडे, 'सामाजिक संस्था', विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा औरंगाबाद. तृतीय आवृत्ती जुलै - 1996.
- ✦ सुमन बेहेरे, 'भारतीय सामाजिक संस्था' विद्या प्रकाशन, रुईकर रोड नागपूर. प्रथमावृत्ती 1997.
- ✦ द. धो. कायोळे | कल्पना देवकर, 'नातेसंबंध आणि सामाजिक संस्था' कैलास पब्लिकेशन्स. औरंगपुरा औरंगाबाद.